

Мельник Я.Я.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

професор кафедри державно-правових та галузевих дисциплін

Київського університету права Національної академії наук України,

адвокат

ORCID: 0000-0003-1937-6772

**БЕЗПЕКА ТЕКСТОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАВА:
АНТРОПОЛОГО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ****SECURITY OF THE TEXT IDEOLOGY OF SOCIAL LAW:
ANTHROPOLOGICAL-COMMUNICATIVE ASPECT**

У статті розглядаються проблеми ідеології соціального права через призму текстового його виразу. Аналізується антрополого-комунікативний аспект буття соціального права, його розвитку та трансформації. На підставі цього автором розкриваються особливості соціального права, його зміни як знакового феномену права. Піднімаються проблеми сенсово-семіотичного характеру соціального права, змісту, який стосується пізнання права інтерпретатором та правозастосувачем смислових сенсів та аксіологічного навантаження на соціальні права та соціальне право загалом. У процесі дослідження автором статті доводиться, що конфлікти у праві зазвичай пов'язані із антрополого-комунікативним аспектом пізнання соціального права та соціальних прав, адже змінюються стиль викладу та юридична техніка права як знакової системи. Це пов'язано із тим, що змінюється насамперед природно-правове розуміння соціального права, змінюється й сфера та вид комунікації соціальних прав. До певної міри антрополого-комунікативний аспект соціального права є ланкою соціальної безпеки, а тому ідеологія соціального права повинна бути націлена на єдине та однозначне розуміння юридичних текстів соціально-правового характеру, дбати про максимальну уніфікацію таких текстів як на рівні нормативно-правових актів, так і на рівні смислових знаків для соціально незахищених та соціально вразливих верств населення. Як наслідок, автором доводиться, що антропологічна суть соціального права в комунікативно-антропологічному аспекті вказує на перманентний рух, що призводить до видозмінення соціальної доктрини права, вимагає пристосовувати нормативно правовий акт до реалій сьогодення (правової реальності). Саме такий підхід, на думку автора, буде сприяти забезпеченню належної комунікації між законодавцем та користувачем прав, а відтак наблизити до зменшення випадків порушення соціальних прав, розвитку правової культури, ефективності реалізації прав та безпеки соціального правопорядку в контексті концепції сталого розвитку суспільства. Автор доходить висновку, що ідея текстового виразу соціального права сприятиме розвитку вітчизняної правової доктрини, забезпечить пришвидшення адаптаційного процесу соціального права в євроінтеграції.

Ключові слова: ідеологія соціального права, соціальна безпека, соціальні права, антропология права, постмодернізм права, філософія соціального права

The article considers the problems of the ideology of social law through the prism of its textual expression. The anthropological-communicative aspect of the existence of social law, its development and transformation is analyzed. Based on this, the author reveals the features of social law, its changes as a significant phenomenon of law. There are problems of semantic-semiotic nature of social law, the content of which concerns the knowledge of law by the interpreter and law enforcer of semantic meanings and the axiological burden on social rights and social law in general. In the course of the research, the author of the article argues that conflicts in law are often related to the anthropological and communicative aspect of knowledge of social law and social rights, as the style of presentation and legal technique of law as a sign system change. This is due to the fact that the natural and legal understanding of social law is changing, and the scope and type of communication of social rights is changing. To some extent, the anthropological-communicative aspect of social law is a link of social security, and therefore the ideology of social law should be aimed at a single and unambiguous understanding of legal texts of socio-legal nature, to ensure maximum unification of such texts, both at the level of regulations and and at the level of semantic signs for socially vulnerable and socially vulnerable segments of the population. As a result, the author argues that the anthropological essence of social law in the communicative-anthropological aspect indicates a permanent movement that leads to changes in the social doctrine of law, requires adapting the legal act to the realities of today (legal reality). This approach, from the author's point of view, will help ensure proper communication between the legislator and the user

of rights, and thus approach the reduction of social rights violations, development of legal culture, effective implementation of rights and security of social law and order in the context of sustainable development. The author comes to the conclusion that the idea of textual expression of social law will promote the development of domestic legal doctrine, will accelerate the adaptation process of social law in European integration.

Key words: *ideology of social law, social security, social rights, anthropology of law, postmodernism of law, philosophy of social law*

Актуальність теми дослідження. Будь-який закон як вираз права повинен бути чітким та зрозумілим під час його інтерпретації, а соціальний закон до того ж має містити достатню інформацію про його соціальне спрямування, призначення, застосування. Власне, містити однозначний текстовий вираз.

Мистецтво розуміння юридичних текстів нерозривно пов'язане із антрополого-комунікативним аспектом, який проявляється в соціальній дійсності. Завдяки такій властивості права окреслюється й ступінь відповідності соціальної спрямованості держави ідеям соціального права. Із урахуванням прояву численних соціальних кризових факторів (природних катаклізмів, стихійних лих, урбанізації суспільства, проблем медико-соціального, житлово-комунального, освітньо-соціального чи то глобалізаційно-технологічного характеру) відчувається дихотомія між цими факторами та діючою концепцією ідеології соціального права. Внаслідок чого насамперед відбуваються потужні зсуви право-матерії у бік численних розбіжностей із правовою дійсністю, соціальними потребами, як, власне, із станом соціального законодавства як необхідним інструментом, що покликаний за своєю ідеєю вчасно долати ті чи інші перепони у правовому регулюванні соціальних відносин. Це і вказує на необхідність перегляду ідеологічної моделі соціального права в державі, який, на нашу думку, слід розпочинати із антрополого-комунікативного нарративу структури соціального права.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Проблеми дослідження соціального права у сучасний постмодерний період зумовлені численними факторами соціальних ризиків та конфліктів. Серед дослідників, праці яких мають вплив на формування ідеології соціального права, можливо відмітити вітчизняних, зокрема С.В. Бобровник, С.П. Головатого, В.В. Завальнюка, Т.А. Занфірову, М.І. Іншина, Н.М. Оніщенко, Д.Г. Севрюкова, Н.М. Пархоменко, Я.І. Пасько, В.І. Щербину, та закордонних – Річарда А. Познера, Ганса Кельзена, Браяна Таманагу тощо.

Проте, аналізуючи питання текстової ідеології соціальної права як певного елементу його безпеки, варто звернути увагу на ряд проблем, які пов'язані із текстовим її виразом у соціальному праві. Це і спонукає нас до постановки проблеми саме у такому ключі.

Мета статті – дослідження антрополого-комунікативного аспекту безпеки текстової ідеології соціального права. Вирішення цього питання

надасть можливість доповнити доктрину соціального права ідеологічними висновками, відстежити ключові моменти забезпечення соціальних прав та найголовніше – розкрити проблему текстового посилу як знакового еквіваленту юридично-значимої інформації для ефективної комунікації між суб'єктами права. А відтак – показати потенціал соціального права в текстовому / семіотичному еквіваленті.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи основні концептуальні дослідження й публікації стосовно соціального права та соціальної держави, варто насамперед звернути увагу на стан розвитку правової доктрини.

Так, у теорії права панує думка про те, що соціальна держава – це та держава, політика якої спрямована насамперед на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. Вона характеризує за своєю суттю могутній потенціал, що дозволяє здійснити заходи з перерозподілу доходів, не зачіпаючи положення власників; їй притаманна соціально орієнтована структура економіки, що виражається в існуванні різних форм власності із значною часткою власності держави в суспільно необхідних сферах господарства; а також має соціальну спрямовану політику та цілі (встановити загальні блага), розвинуте правове регулювання в соціальній сфері (з виділенням галузей трудового права, права соціального забезпечення, медичного права тощо). Їй притаманні такі соціальні функції: підтримка соціально незахищених категорій населення (через систему пенсій, соціальних виплат і допомоги); створення можливостей для вільної реалізації трудового та інтелектуального потенціалу громадян держави; охорона праці та здоров'я людей; підтримка сім'ї, материнства батьківства і дитинства; залагоджування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними шарами через оподаткування, державний бюджет, спеціальні соціальні програми; заохочення благодійної діяльності; турбота про збереження соціального миру в суспільстві, системи соціального партнерства; участь в реалізації міждержавних соціальних програм, вирішення загальнолюдських проблем [20, с. 72–73]. За природно-правового підходу сутність права розкривається не тільки у загальнолюдському змісті, алей й у закріпленні цінностей індивідуальної свободи, незалежності і безпеки [20, с.97]. Зазвичай ідея права в безпековому аспекті розкривається винятково в писаному праві, тобто у відповідних законах та підзаконних норматив-

но-правових актах, норми яких можуть прямо вказувати на безпековий характер ідеї соціального права. Очевидним тут є й те, що безпека як феномен вже є сформованою константою, пізнання якої відбувається на очевидних конкретних образах та праобразах про найкращі блага, про свободу та її цінність; вона, безпека, за своєю суттю відображає загальнолюдський, соціальний характер та потенціал самого права, цінність держави для людини, як і саме право для людини.

На важливості універсалізму у дослідженнях права за антропологічним сприйняттям наголошує С.П. Головатий. На його думку, саме цей підхід у сприйнятті людських прав дає змогу робити наголос нам на універсальних коренях права, які подекуди можуть нівелюватись. Адже критицизм ідеї універсальності людських прав у культурах світу подається до певної міри як просто міф [8, с. 422–423].

В.В. Завальнюк, досліджуючи проблематику юридичної антропології в контексті міфів позитивного права, припускається думки, що аби розпочати вирішення мети проблеми права, необхідно розпочинати не стільки із соціології права, скільки із антропології права. На його думку, вивчення правознавства повинно розпочинатися із нижчого рівня, так би мовити із мікроправознавства як наукового дослідження властивого людині прояву генезису права, аналізу його першоджерел, причин і його умов появи та розвитку [1, с. 45]. Вчений фокусує свій науковий пошук на тому, що антропологія права як концепція потребує методологічного антропоцентризму, оскільки саме це надає можливість проникнути в сутність права через пізнання природи людини. А з іншого боку, такий підхід допоможе зрозуміти природу людини через пізнання сутності права [1, с. 46]. Цікавим у позиції вченого є й те, що «...сучасні ліберальні суспільства офіційно надають великого значення індивіду як неподільному поняттю, на відміну від традиційних суспільств, і вкладають у це поняття такі категорії: особистість (у фізичному, юридичному і моральному змісті), воля, власність і відповідальність. Особистість має в розпорядженні права й обов'язки, зумовлені частково законом, частково нею самою. Щоб індивід міг використовувати свої права й обов'язки, він повинен мати у своєму розпорядженні волю, засновану на його волі (теорія автономії волі); сукупність воль індивідів узаконюються за допомогою принципу консенсусу. Що стосується поняття власності, то воно відповідає дії принципу волі на речі: власність узаконює владу індивіда стосовно речей. Воля, воля й власність мають протизагони в особі відповідальності, що відповідно до нашого права має персональний характер, тоді як у традиційних суспільствах існує інша тенденція...» [1, с. 48].

Водночас, ведучи мову про соціальні права як права другого покоління, що покликані у своїй ідеї забезпечити особу захистом її життєво необ-

хідних матеріальних потреб (право на освіту, на працю, на житло тощо), важливо звернути увагу на прояв їх особливостей в ідеї засновків.

Так, особливістю соціальних прав є те, що вони завжди вимагають певної державної дії, аби їх можна було б забезпечити, а саме: вони потребують певного призначення ресурсів або їх перерозподілу. Такі права можуть зазнавати обґрунтованих обмежень, якщо вони вступають у конфлікт із питанням економічного благополуччя суспільства [8, с. 299]. Доволі показовим у такому разі є два рішення Конституційного Суду України. Предметно до дослідження їх змісту та наслідків вдався вітчизняний науковець-правник Ю. Барабаш. Зокрема, вчений відмічає, що «...у 2010–2011 роках під впливом цілої низки обставин відбулась докорінна зміна у доктринальних підходах Суду до питання гарантування соціальних прав. Йдеться про два славнозвісні рішення від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 та від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012, у яких Суд чи не вперше віддав перевагу принципу «фінансової безпеки» (точніше, «збалансованості державного бюджету») на протизагони неможливості перегляду системи гарантій соціальних прав, заперечивши в останніх (прав) характер абсолютних ...» [3]. Доволі схожу тенденцію можливо відстежити вже за часом пізніше, а саме у сучасних умовах, де з огляду на заходи, що встановлені державою задля долаття пандемії, викликаної «COVID-19», були прийняті ряд дисфункційних нормативно-правових актів стосовно соціального права, що слугували обмеженням для ряду соціальних прав.

Так, відповідно до ст.ст. 28, 30 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» «...доручено ввести обмежувальні заходи на території міста Києва з 00 год. 00 хв. 12.03.2020 до 31.03.2020 року, а зокрема: призупинити освітній процес у закладах загальної середньої, дошкільної, позашкільної, професійної (професійно-технічної) освіти усіх типів, форм власності міста Києва; призупинити освітній процес у вищих навчальних закладах; обмежити проведення спортивних заходів на території м. Києва; призупинити роботу театрів, кінотеатрів, музеїв, культурно-масових заходів тощо; призупинити роботу розважальних центрів; призупинити роботу розважальних зон в шопінг-молах; забезпечити обмеження проведення масових заходів на території м. Києва (більше 60 осіб), до участі в заходах допускати лише осіб, які пройшли термометрію; забезпечити недопущення до роботи працівників підприємств та установ міста Києва з ознаками інфекційного захворювання...» [14]. Як наслідок, сьогодні численні ЗМІ рясніють різного роду фактами, які вказують про неоднозначне розуміння та застосування закону про боротьбу з «COVID-19», а саме стосовно соціального,

трудового чи то адміністративного права. Відповідно, питання забезпечення належного розуміння соціальних можливостей, соціальних прав людини у побуті у такий період залишається відкритим. Проблема насамперед постає в оптимізаційно-інформаційному сенсі та певною мірою в семіотичному, знаковому. Адже не зрозуміло, у яких публічних місцях та у якій формі слід дотримуватись соціального права, соціальної безпеки.

Враховуючи можливі фактори амбівалентності розуміння юридичного тексту у суспільстві, більш доцільно вести дискусію про критичне, аніж належне. Це зумовлено тим, що такі обставини вказують на очевидний процес (ре)соціалізації права, власне, прояву функціональної текстової деменції соціального права.

Свого часу Н.М. Оніщенко та Н.М. Пархоменко, досліджуючи проблеми правової системи і соціальної держави в аспектах їх співвідношення, не без підстав зазначали, що в незалежній Україні спостерігалася слабка діяльність держави, що проявилася у невирішенні ряду саме ключових соціальних проблем громадян, які нерідко призводили до гострих соціальних конфліктів, порушення прав громадян, закріплених у Конституції України, тощо. За таких обставин вчені припускалися думки, що у такій постановці проблеми має вже йтися про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадових осіб, за грубі порушення конституційних прав. Проте, на їх думку, цього як раз не відбувається, а якщо і відбувається, то надто рідко. Як наслідок, вчені вказують на прояв почуття безкарності, всюдозволеності в окремих державних урядовців і в держави загалом [21, с. 40]. За таких обставин стає очевидним, що в країні постійно діють ряд спеціальних соціальних законів, які нівелюються. До того ж діють норми Конституції України як норми прямої дії, а «соціальна деменція» щоразу поглиблюється, не вирішується. Це дає підстави вести мову не про що інше, як про зміну ідеології в державі соціального права, як і його функціонального покликання.

Тут цілком доречними видаються критичні зауваги Ричарда А. Познера стосовно ефективності норм права. Зокрема, вчений-дослідник, здійснюючи економічний аналіз права, зазначає, що норми є ефективнішими, коли їх дотримується невелика група, адже операції, що повторюються, не тільки зменшують вартість остракізму для осіб, що когось осуджують, але й полегшують завдання визначити, хто саме порушує норми, адже такі операції є більш поширеними в невеликих соціальних групах. «Ефективність норм підвищується, – пише вчений, – зі зростанням вартості остракізму як такого. Обидві умови (невеликі групи та висока вартість остракізму), ймовірно, виконувалися в ізольованих суспільствах. Третя умова, яка сприяє

ефективності норм – це статичність соціальної групи. До того ж проблема безкоштовного користування цінностями, що виникає через відсутність централізованої влади, котра могла б створити або замінити норми, робить поважні зміни норм дуже нелегкими та коштовними. Зазвичай люди дотримуються наявних норм унаслідок почуття провини або сорому. А засвоєння норм через при звичаєння до них може здатися дуже ефективним, тому що при цьому зменшуються витрати на досягнення згоди. З огляду на це намагання суспільства втрутитися вже на стадії формування норм включає такі дії, як шкільне виховання дітей у дусі терпимості, небайдужості до інших, послуху до закону й поваги до прав інших людей. Тому рівень освіченості суспільства є позитивною функцією. Саме право, як вважають юристи, і є подібним до освіти, є потенційно значущим як механізм формування (а не як гарант дотримання) норм» [22, с. 349–352].

Отже, комплекс проблем, що назрів в ідеології соціального права, спонукає нас вдатись до більш детального дослідження феномену «ідеології». Тут доцільно звернути увагу й на семантичне навантаження цього терміну.

Так, ведучи мову про ідеологію соціального права, насамперед важливо зазначити, «що будь-яке людське пізнання починається зі споглядань, проходить крізь поняття і закінчується в ідеях» [29, с. 146]. Водночас будь-яка «ідея» є, по суті, формою осягнення дійсності в думці, яка і включає усвідомлення мети та способу подальшого пізнання, а також перетворення світу. За своєю логічною структурою ідея є певним видом поняття. Відмінність ідеї від звичайного поняття полягає в тому, що вона поєднує в собі об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету, спрямовану на зміну дійсності [28, с. 236]. А «ідеологія» є нічим іншим, як сукупністю взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. Як свідчать історичні дослідження, ніколи не існувало суспільств без наявності в них певних світорозумінь і норм поведінки, тобто ідеологій-світоглядів [28, с. 235]. Відтак постає за доцільне проаналізувати певний комплекс уявлень про ідею права, її розвиток, «соціалізацію».

У філософії права виділяється поняття «ідеологія політична», під яким розуміється «...упорядкована за певною епістемологічною логікою система або сукупність політичних ідей, цінностей, поглядів, вірувань, настанов, ментальних моделей, символів, які репрезентують інтереси певної політичної групи й саму цю групу у сфері політичної свідомості, а також слугують інструментом захоплення або утримання державної влади...» [6, с. 289]. А у праві закріпилась поняття «ідеологія правова», під яким розуміють насамперед систему правових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних науко-

вих і політичних знаннях та уявленнях. Одним із джерел виникнення правових ідей є права та і соціальна дійсність, а також практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги народжуються, збагачуються, змінюються, концентруючи в собі результати юридичної практики. Водночас, як відмічається в юридичній енциклопедії, головна функція ідеології права – це вплив на формування і розвиток правової та іншої свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення в суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету держави, права та законодавства. Мета ідеології – сприяти формуванню уявлень, пропозицій, принципів, рекомендацій щодо удосконалення правових відносин, норм та інститутів [30, с. 659].

Тому цілком очевидно, що ідеологія права тісно пересікається із соціальним та екологічним складником, вибудовуючи специфічний міждисциплінарний напрям. Адже, з іншого боку, філософія оперує такими поняттями, як «екологія», що походить від грецького (означає буквально – оселя+слово), під яким розуміється сукупність наук про взаємодію екологічних систем (у тому числі й людини) із природним середовищем. А сучасна екологія відображає комплекс дисциплін, у яких екологічний матеріал залучається для історії, соціології, етики, естетики, педагогіки а також юриспруденції [28, с. 189]. Екологічна свідомість – це усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатності (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності [28, с. 189]. Водночас, з огляду на те, що у двох попередніх поняттях відображається тісний та нерозривний взаємозв'язок між природою та людиною, групою людей, очевидним є і наявність поняття «екологія соціальна». Під ним розуміється напрям екологічних досліджень, який вивчає процеси взаємодії між суспільством та природним довкіллям, розробляє загальнонаукові засади раціонального природокористування [28, с. 190]. Спрямування на осмислення специфіки взаємодії соціальної, економічної, географічної, біологічної, культурної сфер, процесів коеволюції соціуму та природи, зокрема, впливу виробничої діяльності людини (чинників антропогенного походження) на довкілля, й навпаки – «олюдненої» природи на здоров'я та генофонд людських популяцій, зумовлює міждисциплінарний, інтегративний характер [28, с. 190].

Нині основними напрямками соціальної політики, а, відповідно, й основними соціальними функціями сучасної держави М.І. Іншин та В.І. Щербина пропонують визнати: гарантування оптимальних умов для забезпечення добробуту кожного члена суспільства; сприяння

продуктивній зайнятості населення; постійний розвиток «людського потенціалу»; всебічна підтримка тих, хто вже чи ще не може себе належно забезпечити [12, с. 284].

В аспекті дослідження соціальної «ідеї» та «ідеології» важливо вказати на те, що ці поняття мають у своїй основі певний «ідеал». Цей термін походить від грецького та означає «первообраз» й тлумачиться, як уявлення про найвищу досконалість, котра як взірць, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи [28, с. 231].

Відтак соціальне право за визначенням / поняттям – це насамперед права людини і громадянина у соціальній сфері, що полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у цій сфері [31, с. 560].

С.П. Головатий у своїх лекціях «Про людські права» розглядає соціальні права під призмою «ідеї» права, зазначаючи, що «...викладові сутності всіх ідей, концепції та теорій, що спричинилися до виникнення та розвитку людських прав...» [8, с. 46], чому і присвячує цикл лекцій. До прикладу, вчений розглядає ідею права з погляду ідеї «Закону Природи», розставляючи акценти на тому, що «закон» слід розуміти як той, що складається із принципів сутності людини *homo sapiens* – людини як розумної істоти [8, с. 47]. Сутність, очевидно, є нічим іншим, як внутрішнім змістом буття людини.

На думку вченого, «розумна сутність людини» спричинає наявність у неї певних обов'язків. Природа лише людину наділила здатністю оцінювати різні способи поведінки, а відтак за власним вибором віддавати перевагу якось одному із множини. С.П. Головатий, окрім цього, розглядає ідею права у період античності, зокрема, у вченнях Томаса Гобса, Джона Лока, Шарля-Луї Монтеск'є, Томи Аквінського, Гуго Гроція та інших [8, с. 47–63]. Жн.-Жк. Руссо розкриває до певної міри ідею того, що «божевілля не створює права» та ідею суспільного договору, що породжує державу [8, с. 130, 135]. Вже пізніше С.П. Головатий доволі слушно розкриває питання позитивістського погляду на ідею прав людини. Зокрема, зазначає, що позитивістський напрям у поглядах на теорію «природних прав» представлений творчістю тих, хто стверджував, що така теорія – це ідеологія, що спрямована на підтримку самовираження лише середнього класу, який тільки-но спинався на ноги. Також учений зазначає, що критичне ставлення до позитивізму ґрунтується на тому, що він не зазначає провідної ідеї, яку обстоює доктрина природного права, стверджуючи, що закони, позбавлені внутрішньої моральності, – це не справедливі закони, а тому вони не можуть вимагати лояльності до себе; якщо ж законам бракує внутрішньої моральності – то вони не заслуговують на те, щоб називатись правом [8, с. 204, 205].

Далі, у більш пізніх лекціях, вчений наголошує, що правдива демократія, людські права та правовладдя як основа європейського порядку – це триада цінностей, які перебувають у нерозривному зв'язку між собою [8, с. 371].

Цікавим є й те, що С.П. Головатий цілком слушно визначає, звертаючи увагу якраз на функціональний аспект людських прав. Зокрема, функціональний аспект внутрішнього виміру людських прав охоплює певні вимоги. Їх вчений виділяє чотири: (а) якщо є потреба в застерезеннях щодо прав (їх обмеженні), то при цьому слід поважати принципи оптимізації людських прав (дотримуватись принципу найменш можливого обмеження); (б) втручання в людські права повинні бути засновані на приписах права, спиратися на легітимну підставу, бути такими, що є невідмінними в демократичному суспільстві, бути єдиним цілком відповідним (адекватним) засобом досягнення означеної легітимної підстави (відповідати принципам пропорційності); (в) стрижень (ядро) людських прав – тобто сама їх природа, сама їхня сутність – не повинні зазнавати ураження; (г) дієвий (ефективний) судовий захист людських прав є обов'язковим, що не припускає жодних винятків [8, с. 415–416]. Із такими твердженнями та підходами слід повністю погодитись. Оскільки вони дають можливість забезпечити гарантії панування права людини в її соціокультурному бутті, надають можливість закріпити гідність кожної людини тощо. На нашу думку, головна ідея чітко відслідковується у збереженні правопорядку, збереженні цінностей людини, які б акумулювали здорове суспільство загалом. Діалектика й логіка такої основи одна – через правовий закон та демократію закласти фундамент для соціальної, демократичної та правової держави, що й закріплено в ст.1 Конституції України.

У соціально-правовому аспекті якраз постає за важливе розглянути різні світоглядні погляди на проблему соціального права через його дисфункцію.

Ведучи мову про агресію та природу людини, П.І. Гнатенко справедливо звертає увагу на дослідження Т.Г. Румянцевої («Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке», 1991р.) стосовно того, що серед найбільш суттєвих результатів слід виділити зв'язок між агресією та негативними факторами оточуючого середовища [10, с. 66]. «На думку Д. Моріса («Голая обезьяна», 2001 р.), – пише П.І. Гнатенко, – правдива ціль міжвидової агресії на біологічному рівні – придушення, а не ліквідація суперника. До кінцевої стадії – знищення життя на Землі – справа не доходить: суперник або спасається втечею, або здається. Причому в обох випадках зіткнення суперників зупиняється, спір вирішений. Якщо ж напад здійснюється з такої відстані, що сигнали про визнання своєї поразки не можуть бути прочитані пере-

можем, то розпочинається жорстока агресія» [10, с. 155].

У сучасній філософії в контексті ідеї «масового суспільства» як центрального нарративу постсучасної філософії підтримується позиція стосовно того, що сучасне масове суспільство «... є продуктом розвитку індустріальної цивілізації під її гаслом безперервного виробництва споживчих вартостей та неминучим наслідком постіндустріальної «гіперреальності економіки», яка набуває глобального характеру та виходить далеко за межі матеріального виробництва, продукуючи абсолютно все – від електронних гаджетів та ембріонів до «виробництва» віртуальних стосунків та почуттів» [25, с. 198].

З погляду філософії права у такому процесі не важко помітити не тільки соціальний аспект, але й аспект постмодерну права. Це дозволяє прогнозувати «модель» права та соціальні зв'язки його структури, які, однак, не визначають позитивний горизонт для людини, суспільства загалом.

Варто зазначити, що постмодернізм права поглиблюється. Під постмодерном права у вихідних його постулатах розуміються: розуміння мови як такої, що конститує реальність; відмова розуму в універсальності, всеосяжності та спроможності пізнати свою структуру та межі; акцент на відсутності однозначності та абсолютності смислу мовних висловлювань; перевага ірраціонального та несвідомого у поведінці людей; ірраціоналізація бюрократії як наслідок раціоналізації політики; обмеження свободи людини в умовах демократії [6, с. 594].

Не було б зайвим визначити ключові ідеї філософії трудового права, у яких також відстежуються прояв постмодерну соціального права і до того ж у різних сферах та проявах.

Так, професорка Т.А. Занфірова у посібнику із філософії трудового права зазначає, що «...критичне ставлення до трудового права, на якому вибудовується будь-яка філософія трудового права (бо всяка філософія трудового права – це критика й критицизм стосовно такого позитивного трудового права, яке ототожнюється із трудовим законодавством), означає допущення того, що той, хто судить за джерелом формального права (наприклад, звільняє працівника за незначне порушення трудової дисципліни), може бути неправим по суті, оскільки базує свої судження на недосконалому законі. <...> Ідея й ідеали справедливості, як і всі інші ціннісні універсалиї, є надісторичними <...> Прагнення до справедливості завжди було для людства одним із головних орієнтирів соціального прогресу. У справедливості органічно поєднані минуле і сучасність...» [11, с. 57].

Вчена, погоджуючись із М. Михальченком, пропонує визначити чотири основні підходи до проблеми соціальної справедливості з погляду розподілу благ: (а) «егалітарний» підхід – усі

члени суспільства отримують однакові блага, тобто має місце нібито їх рівний розподіл між індивідами; (б) «утилітарний» або «цілераціональний» підхід, за яким ідея полягає у тому, аби блага розподілялися таким чином, аби максимально збільшити користь членів суспільства; (в) «роулсіанський» або «ліберально-дистрибутивний» підхід, за якого засобами державного регулювання (зазвичай за допомогою податкової системи) максимізується прибуток і продуктивність найбільш забезпечених осіб у суспільстві; (г) «ринковий» або «стихийно-ліберальний», «манчестерський» підхід *laissez faire* («нехай буде, як буде»), який закріплює ідею стосовно того, що справедливість встановлюється ринковою конкуренцією, а тому не вимагає ніякого врегулювання [11, с. 57–61]. Зрештою, вчена відстежує те, що справедливість (соціальна справедливість – Я.М.) закономірно дістає перехід до рівності. Адже рівність – це цінність, що пов'язана з нормативним правом [11, с. 68–69].

Не було б зайвим зазначити, що сьогодні трудове право у системі соціального права розвивається винятково в «дусі» соціального нормативу. Зокрема, у трудовому праві укорінилося поняття «соціальний діалог у сфері праці». Під ним розуміють процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу. Також соціальний діалог у сфері праці визначається як один із основних принципів правового регулювання відносин; або ж як система колективних трудових відносин; та навіть як інститут колективного трудового права [7, с. 626]. Очевидним є те, що законодавство про соціальний діалог відображає певну ідеологію, відображається у текстових документах. Зокрема, воно базується на Конституції України, ряду міжнародних договорів, які ратифіковані Україною, а також на КЗпП, Законах України: «Про соціальний діалог в Україні», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», а також ряд інших підзаконних нормативно-правових актів [7, с. 626–627]. Зрештою, цілком природним та передбачуваним є те, що під соціальним діалогом у сфері праці розуміють *керівну ідею*, основоположну засаду, що виражає сутність, основні властивості й загальну спрямованість норм інститутів колективів трудового права, а також окремих інститутів індивідуального трудового права (курсив власний – Я.М.) [7, с. 628]. Натомість соціальний діалог у сфері трудового права не є повномірним поняттям, яке б відповідало в узагальненому вигляді ідеології соціального права. Це пов'язано із тим, що воно сфокусоване винятково на забезпеченні та гарантуванні реалізації трудових прав, попри

те, що є «соціальним». Соціальне ж право – це широке поняття. Принаймні воно враховує значну частину житлових, сімейних, цивільних правовідносин, кримінально-виконавчих відносин, адміністративних відносин. Ось, наприклад, соціальний діалог у сфері соціального права тільки з огляду на зміст Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII (надалі – Закон від 17 січня 2019 року № 2671-VIII) дає можливість значно розширити ідеологію соціального права. Адже у ньому йдеться про фундаментальні категорії, інститути та режими соціального права, а саме про вразливі групи населення, забезпечення найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг, малозабезпечених осіб тощо [23]. Цей Закон від 17 січня 2019 року № 2671-VIII визначає й чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини, і таким чином вказує на додаткові важливі аргументи щодо розширення ідеології соціального права через текстовий символ закону як виразу соціальної дійсності права. Зокрема, серед таких: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [23]. Отже, хоча наведений перелік є далеко не повним та досконалим, він акумулює необхідність соціального діалогу, який повинен відбутися задля більш повного забезпечення ідеології соціального права, як і усунення конфліктів у суспільстві.

У такому ключі постановки проблеми доречно звернути увагу на ідеологію так званого «безпекового закону» на предмет того, чи регулює він основні соціальні проблеми на рівні феномену безпеки? Наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII (надалі – Закон від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII), визначено такі основні безпекові поняття соціального характеру: «громадська безпека і порядок», «демократичний цивільний контроль», «Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України» тощо [24]. Мета цього Закону від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII фокусується як основа «...для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються сфер національної без-

пеки, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки...». Як бачимо, дійсно, Закон від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII визначає певні критерії врегулювання соціальної політики та соціальної безпеки, чим значно розширює ідеологію самої конструкції соціального права. Відповідно, цей аспект повинен бути визнаний в доктрині права як складник прояву ідеології соціального права в частині функціонування феномену соціальної безпеки.

Доволі влучно зазначає щодо цього Ганс Кельзен (найінноваційніший представник теорії позитивізму права), який відмічає, що «...коли уявити пересічну картину, котра є реальним станом державності, що визначається як демократія, та зіставити її із демократичною ідеологією свободи, то дивуєшся, як така надзвичайна напруга між ідеологією і дійсністю може взагалі триматися так довго. На перший погляд, це ніби функція демократичної ідеології: ілюзія збереження свободи, яку годі й врятувати в суспільній дійсності...» [15, с. 111]. Водночас Г. Кельзен зазначає, що демократії, що засновані на засаді більшості та з марксистського боку протиставляються формальній та буржуазній, – це і є демократія соціальна, пролетарська, під чим розуміється такий суспільний лад, що гарантує громадянам не лише формально вільну участь у виробленні суспільства, а й у певному розумінні рівну кількість економічних благ. Це протиставлення, на думку вченого, слід відхилити. Адже ідея нерівності, а саме свободи, насамперед визначає демократичний світогляд. Тому позаяк усі мають бути вільними, але й одночасно бути причетними до вироблення державної волі, а отже, рівною мірою причетними [15, с. 125].

Отже, у разі небезпеки (в тому числі і в контексті екологічному, соціальному), важливими є фактори належної комунікації, які пізнаються через знакову-сигнальну систему. Право сприймається як знакова система, є соціальним феноменом та відображається в комунікативному аспекті його дії. Водночас комунікація здатна долати агресію, проте агресія може мати природне походження, маючи основу неналежного природного середовища. Водночас стає очевидним, що конфлікт у праві є стійким соціальним феноменом.

На думку С.В. Бобровник, антропо-комунікативне право пізнання конфлікту і компромісу охоплює найкращі аспекти природно-правової та соціально-психологічної концепції права і розкриває індивідуальний та соціальний аспекти правового буття людини у біполярному соціумі [5, с. 35].

О.М. Костенко не без підстав зазначає, що без належної соціальної культури людський фактор проявлятиметься у вигляді зловживань законодавством [16, с. 8].

А.М. Кучук доводить, що соціокультурна зумовленість права є фактором правового полі-

центризму, чим і актуалізує необхідність саме соціокультурного підходу до розуміння права, обмеженості правопізнання у межах наукового підходу з його надмірною зосередженістю на раціональному складнику, адже людині властива амбівалентність (подвійний сенс у сприйнятті одного і того ж об'єкту, явища, ідеї (розщеплення), предмету – «добро» і «зло», «любов» чи «ненависть» тощо* – Я.М.) [17, с. 191]. Очевидно, що «амбівалентність» у праві цілком є логічним феноменом, оскільки закладає сенси міждисциплінарні у розуміння буття права, виступає основоположною ідеєю у взаємозв'язку однієї галузі із іншою.

Як відмічає М.І. Іншин та Д.Г. Севрюков, дискусія про природу соціальних прав – етичну чи юридичну – не стосується природної об'єктивності. Це, на їх думку, суперечка, що породжена та існує винятково в межах ідеологічних дискурсів. Наприклад, вчені доводять, що будь-яка ідеологічна мова вичерпно описує, позначає, а фактично конструює соціальну реальність. Соціальний світ є насамперед світом знаків, а поза ними ніякої реальності для людини не існує. Адже право як соціальне явище існує, коли воно набуває знакову форму. Водночас право є конвенційним витвором професійного середовища у формі особливих знаків та символів. Відтак право, на думку М.І. Іншина та М.Г. Севрюкова, поряд з іншими знаковими системами формує соціокультурну реальність, у якій відбуваються суспільні комунікації. Мова як надбаня політики виступає засобом утворенням символічних уявлень про статусні можливості та обов'язки індивідів, їх місце у політико-правовій системі, призначення, функції держави [13, с. 13–14].

Реалізація соціального права без комунікації неможлива. В ідеї соціального права якраз і закладена суть комунікативного аспекту. Рівень соціального права є суспільним, зумовленим за своєю природою безпосередньою комунікацією між державою та людиною, окремою соціальною групою, суспільством.

Економічні та соціальні права у своїй основі є забезпечувальними правами на належні умови життя, які до того ж потребують фінансових асигнувань, певного рівня забезпечення – матеріальної підтримки, нематеріальної підтримки з боку основного гаранта дотримання прав. Адже сенс (правове буття) людини у правовому просторі зумовлений певними об'єктивними та суб'єктивними чинниками (урбанізованим суспільством, втратою працездатності, складними життєвими обставинами, постійною зміною прожиткового мінімуму, розвитком інформаційних технологій, зміною умов доступу до освіти, доступу до правосуддя тощо). Отже, аксіоматично виходить, що держава повинна постійно комунікувати, моніторити та визначати належний діалог для збалансування соціальних умов проживання

у ній. З іншого боку, громадянин, окремі соціальні групи, власне як і суспільство загалом, повинно віднаходити між собою належний соціальний діалог, який повинен слідувати факторам розвитку правової культури, обізнаності у праві.

Комунікація повинна відбуватись на рівні законодавчого врегулювання соціальних прав та механізмів їх забезпечення та регулювання завдяки доведенню їх до належного, життєво та суспільно важливого рівня, враховуючи реалії сьогодення.

О. Балинська, досліджуючи семіотику права, доходить висновку, що «...право – це особливий тип мовлення та комунікації зі специфічними характеристиками, які залежать від того, хто виступає адресантом та адресатом...» [4, с. 373]. Також вчена солідарна із деякими дослідниками стосовно того, що «...суспільство також можна вважати джерелом виникнення сигналів у праві...» [27, с. 12; 4, с. 26]. Варто зазначити і те, що в результаті проведеного дослідження вчена доходить висновків стосовно того, що «...право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально зумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (у тому числі правової) комунікації. Сигнальна дія права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування. При цьому основним сигналом права є слово, а мова права виступає вербальною абстракцією правової дійсності...» [4, с. 28].

О.В. Мінченко, досліджуючи роль семіотики у процесах утворення та реалізації права, зазначає, що оскільки правові приписи формуються не через будь-які правові засоби, а лише через такі, які використовуються для утворення перформативних висловлювань, то, відповідно, мова права завжди відрізняється від літературної та народної мови [19, с. 35].

На думку О.М. Балинської, право у семіотичному ключі вже постає як особлива призма, через яку заломлюється промінь (інформаційний потік) відображення правової дійсності й одночасно фокусується у точці сприйняття конкретним соціальним суб'єктом і розпорошується на необмежену кількість таких правосприймачів. Герменевтичний підхід до розуміння інформації у праві, на думку вченої, забезпечує процес своєрідної інформаційної взаємодії в межах правової дійсності, правової комунікації [4, с. 156]. Дослідниця не без підстав відмічає, що функціональне призначення правового моделювання полягає в тому, що воно допомагає: зрозуміти, як облаштований конкретний об'єкт (яка структура правової системи, якими властивостями наділені норми права, який механізм правового регулювання тощо); навчитися управляти об'єктом чи процесом та визначати найефективніші способи управління при певних завданнях і кри-

теріях (оптимізація процесу правового регулювання); прогнозувати прямі й побічні наслідки реалізації заданих способів і форм впливу на об'єкт (внесення змін чи доповнень в одну норму права може суттєво скоригувати систему права загалом) [4, с. 172].

Д.П. Співак вбачає семіотику в урбаністиці, яка також не позбавлена соціальної функції. Зокрема, дослідник зазначає, що сучасні міста потребують символічної політики, яка допомагає зберігати семіотичну цілісність (ідентичність) міста, а також підключати його символи до державної символіки загалом для збереження національно-державної ідентичності та цілісності держави. Вивчення міста як знакової системи через аналіз політичної компоненти архітектури (особливо представницької), пам'яток (особливо «пам'яток війни»), політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту, політичних механізмів гуманізації відчужених міських просторів тощо є перспективними напрямками подальших наукових розвідок [26, с. 37]. Якраз у ключі урбаністики відслідковується зв'язок соціального права із муніципальними, соціальними та екологічними правами. Так, з позиції Л.В. Голяк та В.П. Садовник «...муніципальні права і свободи складають важливий елемент змісту всієї системи місцевого самоврядування. Муніципальні права – це права, які забезпечують реальні можливості кожного члена місцевої громади в участі у вирішенні всіх питань місцевого значення, в управлінні та використанні муніципальною власністю, безпосередньому здійсненні особистієї свободи на основі безпеки й недоторканості особистості [9, с. 33]. Як бачимо, муніципальні права з'єднуються із феноменом безпеки.

За таких обставин слід погодитись із тим, що в соціально-правовому сенсі семіотику слід розглядати як особливу концепцію, яка надає можливість з'ясувати насамперед базисні надбудови системи правового регулювання в соціальному праві, а також як сферу правової політики соціального права на предмет придатності, зрозумілості та доступності норм соціального права [18, с. 95], а по суті – політики – яка визначає функціональність ідеології самого соціального права, його соціальної структури, соціальної безпеки.

Отже, стосовно тез, які стосуються соціально-екологічного змісту проблеми, стає очевидним, що ідеологія соціального права націлена на комплексне забезпечення безпеки за допомогою комунікативного та семіотичного виразу права. Але одночасно ця проблема дає нам можливість пізнати неповноту умов забезпечення соціально-екологічного добробуту через знакову систему – через мовний його текстуальний вираз (форму) – в законах, у знаках тощо. Оскільки функціональна спрямованість соціально-правової ідеології набуває додаткових, особливих умов, функціонально-взаємозалежні

чинники визначають принципово новий характер забезпечення безпеки. А функція соціального права, очевидно, вже дістає ширшої спрямованості на забезпечення врегулювання правовідносин у суспільстві.

Висновки. Отже постає очевидним, що соціальне право як феномен характеризується тим, що будь-яка його функціональна спрямованість не може бути пізнана без чітких напрямів його дії, які формуються, спираючись на конкретну ідею, продюковану джерелом соціального права, його цілісною знаковою системою. Ідея права – ніби «проміння світла», його політики, а, власне – природи соціального права. Природа соціального права має витoki із джерела, яким є сама людина. «Функція» та «ідея», як і сама «ідеологія», – нерозривні, парні соціальні феномени. Якщо функція відповідає на питання «для чого?» (в контексті правового регулювання – Я.М.), то й ідеологія, відповідно, зобов'язана відобразити процес функціональної його спрямованості, що сфокусована на виконанні певного завдання, отриманні соціально-значимого результату. В праві результат – це не стільки воля законодавця, скільки факт соціальної спрямованості забезпечення та охорони прав, свобод та інтересів. Воля законодавця – це лише проміжний спосіб позитивної легітимації соціальної необхідності між людиною та людиною, в суспільних

відносинах в комунікаційному аспекті. Наскільки буде вдало та оперативно витриманий комунікаційний аспект ідеології права, настільки й буде ефективно досягнуто у часовому еквіваленті результату визначеності в соціальному праві, настільки й буде подолана розбіжність між поглядами на те чи інше соціальне правило поведінки та дисфункція соціального права в його образах у суспільстві.

Безпека текстової ідеології соціального права є комплексним, багатограним та міждисциплінарним феноменом права. Вона засновується на соціальному діалозі у сфері соціального права. Функціональна спрямованість текстової ідеології соціального права визначається унікальною метою – забезпечити швидкий доступ до соціальних прав, однозначне розуміння юридичних текстів соціального законодавства та юридичної практики в суспільстві. Така функціональна спрямованість забезпечується семіотичними ідеями доктрини соціального права. Соціальна семіотика права у такому ключі постає і як спосіб забезпечення ефективного соціального моделювання та технологій соціальних норм в життя людини у суспільстві, і як спосіб ефективного забезпечення реалізації соціальних прав, впливу права на людину у соціально-неоднорідному суспільстві, формування її правової культури у «найкоротший шлях».

Список використаних джерел:

1. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / [Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.]; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
2. Амбівалентність – значення слова... / Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BC%D0%B1%D1%96%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
3. Барабаш Ю. Беззахисні права чи необґрунтовані сподівання?. Газета «Голос України» від 5 травня 2016 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/268300>.
4. Балинська О.М. Семіотика права : монографія / О.М. Балинська. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
5. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. 384 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 2 Філософія права / редкол. : С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
7. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 11 : Трудове право / редкол.: С.М. Прилипка (голова), М.І. Іншин (заст.голови), О.Я. Ярошенко та інші; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 776 с.
8. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.
9. Голяк Л.В., Садовнік В.П. Особливості муніципального рівня забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина. «Young Scientist». № 12.1 (76.1). December, 2019. С. 33–37.
10. Гнатенко П.І. Психологія агресивності человека. Киев : Наукова думка. 2017. 172 с.
11. Занфірова Т.А. Філософія трудового права : навчально-методичний посібник для студентів юридичних факультетів і відділень / Т.А. Занфірова. Харків : Константа, 2018. 515 с.
12. Іншин М.І. Щербина В.І. Ідеологічні основи сучасного трудового права України : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 328 с.
13. Іншин М.І., Севрюков Д.Г. Соціальне громадянство: історія та сучасність : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2020. 208 с.
14. Карантин у Києві: якими будуть обмежувальні заходи. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2894080-karantin-u-kyevi-akimi-budut-obmezuvalni-zahodi.html>.
15. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії. Вступне слово Ю.Л. Бошицький \ переклад з нім. на укр. О. Макровольський. ВНТЛ-КЛасика. 2013. 139 с.

16. Косенко О.М. Феномен права у світлі соціального натуралізму. *Часопис Київського університету права*. № 2, 2005. С. 3–12.
17. Кучук А.М. Основи теорії правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. Ун-т внутр. Справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
18. Мельник Я.Я. Концепція семіотики у соціальному праві: проблеми доктринальної політики. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. №1 (39), 2020. С. 91–97. URL: <http://ns.snu.edu.ua/index.php/actual-law/article/view/103/101>.
19. Мінченко О.В. Роль семіотики в процесах утворення та реалізації права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 3, 2018. С. 32–35.
20. Оборотов Ю.М., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Державний іспит. Харків : Одиссей, 2010. 256 с.
21. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : монографія / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Видавництво «Юридична думка». 2011. 176 с.
22. Познер Ричард А. Економічний аналіз права. Переклад з англійської Сергія Савченка : Акта, 2003. 862с.
23. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n482>.
24. Про національну безпеку України. Закон від 21 червня 2018р. № 2469-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
25. Сайтарли І.А., Іщенко О.М., Приятельчук А.О. Нариси з сучасної філософії : навчальний посібник для магістрів та здобувачів ступеня доктора філософії / І.А. Сайтарли, О.М. Іщенко, А.О. Приятельчук (за ред. академіка НАН України Л.В. Губерського). Київ : «ВАДЕКС», 2016. 370 с.
26. Співак Д.П. Семіотика як методологія дослідження політичної урбаністики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Випуск 20, 2016. С. 33–38.
27. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного право розуміння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 / А.С. Токарська. Київ, 2008. 38 с.
28. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 742с.
29. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія / пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.
30. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енциклоп.», 1998. Т. 2 : Д – Й. 1999. 744 с.
31. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5: П – С. 2003. 736 с.